लघुग्रन्थमाला—२३

महावैयाकरणश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितः

गोत्रप्रवरभास्करः

(गोत्रप्रवरनिर्णयः)

सम्पादकः

श्रीउमाशङ्करत्रिपाठी
व्याकरण-धर्मशास्त्राचार्यः, विद्यावारिधिः (पी-एच्. डी.)
अनुसन्धानसहायकः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी—२२१००२ (उ० प्र०)
वै० सं० २०३१

भूमिका

गोत्रप्रवरावबोधार्थं निर्णयसिन्धु-स्मृतिचन्द्रिका-विधानपारिजातादयोऽनेके ग्रन्था विरचिता-स्सन्ति, यत्र स्थाने स्थाने ऋष्यादिविषयका भेदा दृश्यन्त एव। अतो महावैयाकरणेन भट्टोजिदीक्षितेन सुबोधार्थं कृतस्य "गोत्रप्रवरभास्कर:" नामकस्य लघुकायस्य ग्रन्थस्य प्रकाशन-मत्यावश्यकमिति समीक्ष्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य निदेशकैः डॉ० भागीरथप्रसाद-त्रिपाठि-'वागीशशास्त्रि'महोदयैस्तत्सम्पादनकार्यं मह्यं प्रदाय विश्वविद्यालयस्यास्य 'सारस्वती सुषमा' पत्रिकायां तं प्रकाशयित्वा लोकस्योपकारो महान् कृतः। ग्रन्थस्यास्य सरलतयावगमाय भूमिकायामस्यां गोत्रप्रवरसरणिरपि प्रदत्ता विद्यते। दीक्षितकृतिष्वेषा त्रिंशदुत्तरशततमा कृतिः। पञ्चदशोत्तर-सप्तदशशततमे (१७१५ सं०) संवत्सरे भाद्रपदशुक्लाष्टम्यां प्रतिलिपि-रस्या जातेति ग्रन्थान्ते विद्यमानायाः पुष्पिकातोऽवगम्यते।

अत्रानुसन्धानसंस्थाने विश्वविद्यालयस्यास्य सरस्वतीभवनग्रन्थालयाच्चत्वारि हस्तलिखित-पुस्तकानि संगृह्य तेषां क–ख–ग–घेति कृतोपनामिकासु १३२४६ संख्याक (क), १३३९६ संख्याक (ख), ४।१६९ संख्याक (ग), १२०६६ संख्याक (घ) मातृकासु घमातृकां शुद्धामाधृत्य अन्याभिस्तिसृभिर्मातृकाभिः सम्मेलनं शुद्धपाठं च कृत्वा यथास्थानं टिप्पण्योऽपि प्रदत्ताः सन्तीति।

अत्र ग्रन्थे कुत्रचित्—वत्सा विदा आर्ष्टिषेणाश्चेति, अन्यत्र भार्गवौर्वजामदग्न्येति पाठप्रकार उपलभ्यते, स च पाठो यथास्थिति वर्तत इति।

ग्रन्थान्ते—

भट्टोजिभट्टरचितो गोत्रप्रवरनिर्णयः।
गुणगृह्यैर्बुधैः सोऽयमादरेण विभाव्यताम्॥
गोत्रप्रवरसन्देहतमःप्रावृतचेतसाम्।
मोदं तनोतु विदुषां गोत्रप्रवरभास्करः॥

इत्यङ्कितश्लोकेन, तथा ख–पुस्तकान्ते 'इति भट्टोजिदीक्षितविरचितो गोत्रप्रवरभास्करः समाप्तिं वव्राज, इत्युल्लेखेन चायं गोतप्रवरनिर्णयात्मकः 'गोत्रप्रवरभास्करः' नामको ग्रन्थो निर्णीयते। चतुर्मातृकामुखपृष्ठेषु 'गोत्रप्रवरनिर्णयः' इत्युल्लिखितेन 'गोत्रप्रवरनिर्णयः' इतिनामापि ग्रन्थः प्रतीयते, अतो नामद्वयेन ग्रन्थनामद्वयस्योल्लेखः कृतो विद्यते।

ग्रन्थोऽयं निर्णयसिन्धु-स्मृत्यर्थसार-मनुस्मृति-स्मृतिचन्द्रिका-विधानपारिजात-आपस्तम्बधर्म-सूत्रग्रन्थानां साहाय्येन सम्पादितो विद्यते।

ग्रन्थविषयः

यद्यपि महर्षिणा पाणिनिना "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" (४।१।१६२) सूत्रेण पौत्र-प्रभृतीनां गोत्रत्वं स्वीकृतम्, तथापि दीक्षितेन पुत्रप्रभृतीनां ग्रहणं यथा स्यादिति पारिभाषिकं गोत्रलक्षणमत्र ग्रन्थे प्रदर्शितम्। तद्यथा—

"सप्तर्षयोऽगस्त्याष्टमं तदपत्यं च गोत्रम्" । इति ।

तथा चामरे—

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
वंशोऽन्ववायस्सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ इति ।

(अमरः २।७।१४)

सप्तर्षयश्चोक्ता ब्रह्मपुराणे—

अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयस्साम्प्रतं दिवि ॥

(ब्र० पु० ५।३४-३५)

एवमेव ग्रन्थे प्रवरलक्षणमपि कृतम् । तद्यथा—

"प्रव्रियन्ते होत्रध्वर्युभ्यामुत्कीर्यन्त इति प्रवराः" इति । अत्र प्रोपपदाद् वृञ् वरणे धातोः "ऋदोरप्" (३।३।५७) इति कर्मणि अप् प्रत्ययः ।

'अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुस्सामर्ग्विदः क्रमात्' इत्यमरोक्तत्वाद् होता ऋग्वेदज्ञोऽध्वर्युश्च यजुर्वेदज्ञः कथ्यते । आभ्यां य उत्कीर्यन्ते विस्तीर्यन्ते ते प्रवरा गणा वा भवन्ति । इत्थं च समानप्रवरया समानगोत्रया च सह विवाहो नेष्यते । तत्र भृगुगणेष्वङ्गिरोगणेषु च प्रवरसमानता पञ्चप्रवराणां त्रिषु, त्रिप्रवराणां च द्वयोर्गृह्यते । अतः पञ्चप्रवरेषु त्रिप्रवरसमानत्वात् त्रिप्रवरेषु च द्विप्रवरसमानत्वाच्च नोद्वाहः । तथा शेषगणेष्वेकप्रवरसमानत्वात् केवलमेक एव प्रवरो विवाहे वर्ज्यः । इत्थमेव ग्रन्थेऽत्र परिभाषोक्ता—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वार्यते ॥ इति ।

एतत्परिभाषानुसारं प्रवराः (गणाः) कुलक्रमागता उपदिष्टाः, ये च ऊनपञ्चाशत्-संख्याकाः (४९) सन्ति ।

तथा च श्रीधराचार्यकृते स्मृत्यर्थसारेऽप्युक्तम्—

अथाऽत्र गोत्रप्रवरनिर्णयो वर्ण्यतेऽञ्जसा ।
जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्रात्रिगौतमाः ॥
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ॥
म्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् ।
एकस्य दृश्यते यत्र तद् गोत्रं तस्य कथ्यते ॥
समानमुनिभूयस्त्वमेकप्रवरतामपि ।
समानप्रवरत्वं च द्वेधा बौधायनोऽब्रवीत् ॥
मुनिप्रणीतप्रवरैरूनपञ्चाशता वयम् ।
अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गीकृत्याऽभिदध्महे ॥

अत्र "अर्शआदिभ्योऽच्" (५।२।१२७) सूत्रेण मतुबर्थाऽज्विधानात् 'प्रवराः' पदेन प्रवरवन्तः (गणवन्तः) इत्यर्थो ग्राह्यः, यत ऊनपञ्चाशत्संख्याकानाम् ऋषीणां भृग्वाद्यपत्यत्वाद् गोत्रत्वं तेषाम्, अत एव गोत्रप्रवरविवेचने निर्णयसिन्धौ "ऋषेरिदमार्षम् प्रवरः" । प्रवरमञ्जर्यां बौधायनः—

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद् गोत्रम् । माधवीये स्मृत्यन्तरे—

पञ्चार्षे त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेव शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

शेषगोत्रेषु एकोऽपि समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः" इत्युक्तम् ।

अत्र भृगूणाम् १. वत्साः, २. विदाः, ३. आर्ष्टिषेणाः, ४. यस्काः, ५. मित्रयवः, ६. वैन्याः, ७. शुनकाश्चेति सप्त गोत्रगणाः प्रदर्श्यन्ते यत्राद्यास्त्रयो जामदग्न्याः, शेषाश्चत्वारः शुद्धभृगवः कथ्यन्ते । ते च सर्वे दीक्षितकृत्यनुसारं सौविध्यर्थं निम्नाङ्कितया निर्मितगोत्रप्रवर-सरण्याऽवधेयाः ।

गोत्रप्रवरसरणिः

भृगवः (ऐषां गोत्रगणाः सप्त)

|

जामदग्न्याः (त्रिसंख्याकाः)

१. वत्साः	२. विदाः	३. आर्ष्टिषेणाः
भार्गवाः, च्यावनाः, आप्नवानाः और्वाः, जामदग्न्याः	भार्गवाः, च्यावनाः, आप्नवानाः, और्वाः, विदाः,	भार्गवाः, च्यावनाः, आप्नवानाः, आर्ष्टिषेणाः, अनूपाः
(पञ्च प्रवराः)	(पञ्च प्रवराः)	(पञ्च प्रवराः)
अथवा—	अथवा—	अथवा—
भार्गवाः, और्वाः, जामदग्न्याः	भार्गवाः, और्वाः, जामदग्न्याः	भार्गवाः, आर्ष्टिषेणाः, अनूपाः
(त्रयः प्रवराः)	(त्रयः प्रवराः)	(त्रयः प्रवराः)

एषां त्रयणां वत्सादीनां जामदग्न्यानां परस्परमविवाहः ।

निर्णयसिन्धौ वत्सानां त्रिषु प्रवरेषु वैकल्पिकेषु 'भार्गवच्यावनाप्नवानेति वा' इत्येको विकल्पोऽपि दत्तः । तथा विदानां पञ्चप्रवरेषु 'विदाः' इत्यस्य स्थाने वैदा इति, एवं वत्साः, विदा द्वावेवेमौ जामदग्न्यौ ।

[अश्वलायनश्रौतसूत्रे—आम्नातानाम् (उपदिष्टानाम्) जामदग्न्यानां पञ्च प्रवराः । ते च १–भार्गवाः, २–च्यावनाः, ३–आप्नवानाः, ४–और्वाः, ५–जामदग्न्या इति । गोत्रैक्यात् प्रवरैक्याच्च एषां परस्परमविवाहः] किन्त्वयमधिकः पाठः केवलं ख–पुस्तके विद्यते ।

ग्रन्थान्तरेऽजामदग्न्याः—

वत्साः	वत्सपुरोधसौ	वैजवनिमथितौ
मार्गवाः, च्यावनाः, आप्नवानाः (त्रयः प्रवराः)	मार्गवाः, च्यावनाः, आप्नवानाः वात्साः, पौरोधसाः (पञ्च प्रवराः)	मार्गवाः, च्यावनाः, आप्नवानाः, वैजवाः, नैमथिताः (पञ्च प्रवराः)

एषां प्रवरसाम्याज्जामदग्न्यैः सहाविवाहः ।

शुद्धभृगवः (चतुःसंख्याकाः)

४. यस्काः	५. मित्रयवः	६. वैन्याः	७. शुनकाः
मार्गवाः, वैतहव्याः, सावेदसाः (त्रयः प्रवराः)	मार्गवाः, दैवोदासयः वाध्र्यश्वाः (त्रयः प्रवराः)	मार्गवाः, वैन्याः, पार्थाः (त्रयः प्रवराः)	शौनकाः गार्त्समदा वा (एकः प्रवरः) अथवा— भृगुः, गृत्समदः (द्वौ प्रवरौ) अथवा— मार्गवाः, शौनहोत्राः, गार्त्समदाः; मार्गवाः गार्त्समदा शौनका वा (त्रयः प्रवराः)

एषां चतुर्णाम् (शुद्धभृगूणाम्) परस्परं विवाहः ।

क्वचिदधिकं गणद्वयम्—

१. वेदविश्वज्योतिषः	२. शाठरमाठराः
मार्गवाः, वैदाः, वैश्वज्योतिषः (त्रयः प्रवराः)	मार्गवाः, शाठराः, माठराः (त्रयः प्रवराः)

निर्णयसिन्धौ शुद्धभृगुषु 'मित्रयवः' इत्यस्य स्थाने मित्रयुवेति लिखितम् । तथा तेषां मित्रयूनां त्रिषु प्रवरेषु 'दैवोदासयः' इत्यस्य स्थाने दिवोदासेति लिखितम् । एवं तेषां त्रिषु प्रवरेषु ''भार्गवच्यावनदिवोदासेति वा; वाध्र्यश्वेत्येको वा'' इति द्वौ विकल्पावपि प्रदत्तौ । इदमप्युल्लिखितं यद् यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

यस्का मित्रयुवा वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥ इति ।

भृगोः सप्त गणा निर्णीताः

—०—

अङ्गिरसां षोडश गोत्रगणाः सन्ति । तत्र गौतमाङ्गिरसां सप्त गोत्रगणाः, भरद्वाजाङ्गिरसां चत्वारो गोत्रगणाः, तथा केवलाङ्गिरसां पञ्च गोत्रगणा आसते, ते च प्रदर्श्यन्ते—

अथाङ्गिरसः (षोडश गोत्रगणाः)

गौतमाङ्गिरसः (सप्त गोत्रगणा बौधायनमतेन)

१	२	३	४	५	६	७
आयास्याः	शरद्वन्तः	कौमण्डाः	दीर्घतमसः	कारेणुपालयः	वामदेवाः	औशनसाः
आङ्गिरसाः,	आङ्गिरसाः,	आङ्गिरसाः,	आङ्गिरसाः,	आङ्गिरसाः,	आङ्गिरसाः,	आङ्गिरसाः,
आयास्याः,	गौतमाः,	औतथ्याः,	औतथ्याः,	गौतमाः,	गौतमाः,	औशनसाः,
गौतमाः	शारद्वताः	काक्षीवताः,	काक्षीवताः,	कारेणुपालाः	वामदेवाः	गौतमाः
(त्रयः प्रवराः)	(त्रयः प्रवराः)	गौतमाः,	गौतमाः,	(त्रयः प्रवराः)	(त्रयः प्रवराः)	(त्रयः प्रवराः)
		कौमण्डाः	दीर्घतमसाः			
		(पञ्च प्रवराः)	(पञ्च प्रवराः)			

सूत्रान्तरेषु अन्ये सप्त गौतमाङ्गिरस उक्ताः । ते चेत्थम्—

आपस्तम्बसूत्रे—(१) औचथ्यगौतमाः
आङ्गिरसाः, औचथ्याः, गौतमाः (त्रयः प्रवराः)

(२) औशिजाः
आङ्गिरसाः, औशिजाः, काक्षीवताः (त्रयः प्रवराः)

लौगाक्षिसूत्रे—(३) आयास्यौशिजगौतमाः ।
आङ्गिरसा, आयास्याः, औशिजाः, गौतमाः, काक्षीवताः (पञ्च प्रवराः)

आश्वलायनसूत्रे—

(४) रहूगणाः
आङ्गिरसाः, राहूगण्याः, गौतमाः (त्रयः प्रवराः)

(५) सोमराजकयः
आङ्गिरसाः, सोमराज्याः, गौतमाः (त्रयः प्रवराः)

(६) बृहदुक्थ्याः
आङ्गिरसाः, बार्हदुक्थ्याः, गौतमाः (त्रयः प्रवराः)

(७) कक्षीवन्तः
आङ्गिरसाः, औचथ्याः, गौतमाः औशिजाः, कक्षीवताः (पञ्च प्रवराः)

सर्वेषामेषां गौतमानां परस्परमविवाहः, गोत्रैक्यात् प्रायेण प्रवरैक्याच्च ।

निर्णयसिन्धौ गौतमाः दश—१. आयास्याः, २. शरद्वन्ताः ३. कौमण्डाः, ४. दीर्घतमसः, ५. औशनसाः, ६. कारेणुपालयः, ७. राहूगणाः, ८. सोमराजकाः, ९. वामदेवाः, १०. बृहदुक्थाः । क्वचिदधिकं गणद्वयम् (क) उतथ्याः, (ख) औशिजा इति । एषां गौतमानामविवाहः ।

एवमेव चतुर्भरद्वाजानां षट्केवलाङ्गिरसां च प्रवरादिविवेचनमग्रे करिष्यते । गौतमभरद्वाजाभ्यामपि गौतमाङ्गिरसो भरद्वाजाङ्गिरस एव ग्राह्याः ।

भरद्वाजाङ्गिरसः (चत्वारो गोत्रगणाः)

८. भरद्वाजाः	९. रौक्षायणाः	१०. गर्गाः	११. कपयः
आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः (त्रयः प्रवराः)	आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः, वान्दनाः मातवचसाः (पञ्च प्रवराः)	आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः, गार्ग्याः सैन्याः (पञ्चप्रवराः) अथवा— भारद्वाजाः, सैन्याः, गार्ग्याः (त्रयः प्रवराः) अथवा— आङ्गिरसाः, सैन्याः, गार्ग्याः (त्रयः प्रवराः) अथवा— आङ्गिरसाः, तैत्तिराः, कापिभुवाः (त्रयः प्रवराः)	आङ्गिरसाः, आमहीयवाः औरुक्षयसाः, (त्रयः प्रवराः) अथवा— आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः, (त्रयः प्रवराः) अथवा— आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, कापयाः (त्रयः प्रवराः)

चतुर्णामेषां भारद्वाजानां परस्परमविवाहः, गोत्रैक्यात् प्रायेण प्रवरैक्याच्च ।

निर्णयसिन्धौ भरद्वाजाः चत्वारः—१. भरद्वाजाः, २. गर्गाः, ३. ऋक्षाः, ४. कपयश्चेति । भरद्वाजानां सर्वेषां परस्परमविवाहो निर्णीयते । भरद्वाजाङ्गिरसां चतुर्षु गोत्रगणेषु यत् 'रौक्षायणाः' इत्युक्तं तत्र निर्णयसिन्धौ 'ऋक्षाः' इत्युल्लिखितम् ।

केवलाङ्गिरसः (पञ्च गोत्रगणाः)

१२. विष्णुवृद्धाः	१३. कण्वाः	१४. हरिताः	१५. रथीतराः	१६. मुद्गलाः
आङ्गिरसाः, पौरुकुत्स्याः, त्रासदस्यवाः (त्रयः प्रवराः)	आङ्गिरसाः, आनमीढाः, काण्वाः (त्रयःप्रवराः) अथवा— आङ्गिरसाः, घोराः, काण्वाः (त्रयःप्रवराः)	आङ्गिरसाः, आम्बरीषाः, यौवनाश्वाः (त्रयः प्रवराः) अथवा— मान्धात्राः, आम्बरीषाः, यौवनाश्वाः (त्रयः प्रवराः)	आङ्गिरसाः, वैरूपाः, राथीतराः (त्रयः प्रवराः) अथवा— आङ्गिरसाः, वैरूपाः, पार्षदश्वाः (त्रयः प्रवराः)	आङ्गिरसाः, भार्म्यश्वाः, मौद्गल्याः (त्रयःप्रवराः) अथवा— तार्क्ष्याः, भार्म्यश्वाः, मौदगल्याः (त्रयः प्रवराः)

पञ्चानामेषां केवलाङ्गिरसां स्वस्वगणं हित्वाऽन्यैः सह विवाह इष्टः ।

निर्णयसिन्धौ केवलाङ्गिरसः षट्—१. हारिताः, २. कुत्साः, ३. कण्वाः, ४. रथीतराः, ५. मुद्गलाः, ६. विष्णुवृद्धा इति । एषां स्वगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवतीत्युक्तम् ।

क्वचिदन्येऽपि केवलाङ्गिरसः । ते यथा—

१—कुत्साः

आङ्गिरसाः, मान्धातारः, कौत्साः (त्रयः प्रवराः)

आश्वलायनेन हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानां सर्वप्रवरसाम्योक्तत्वादेषां हरितैः सहाविवाहः ।

२—पृषदश्वाः

आङ्गिरसाः, पार्षदश्वाः, वैरूपाः (त्रयः प्रवराः)

अथवा

अष्टादंष्ट्राः, पार्षदश्वाः, वैरूपाः (त्रयः प्रवराः)

एषां प्रवरद्वयसाम्याद् रथीतरैः सहाविवाहः ।

अङ्गिरसः षोडश गोत्रगणा निर्णीताः ।

—०—

अथात्रयः (चत्वारो गोत्रगणाः)

१. आद्यात्रयः	२. गविष्ठिराः	३. वाद्भूतकाः	४. मुद्गलाः
आत्रेयाः, आर्चनानसाः, श्यावाश्वाः (त्रयः प्रवराः)	आत्रेयाः, आर्चनानसाः, गाविष्ठिराः (त्रयः प्रवराः) अथवा आत्रेयाः, गाविष्ठिराः, पौर्वातिथाः (त्रयः प्रवराः)	आत्रेयाः, आर्चनानसाः, वाद्भूतकाः (त्रयः प्रवराः)	आत्रेयाः, आर्चनानसाः पौर्वातिथाः (त्रयः प्रवराः)

चतुर्णामेषामत्रीणां परस्परमविवाहः ।

ग्रन्थान्तरे—

१. अतिथयः	२. धनञ्जयाः	३. सुमङ्गलाः
आत्रेयाः, आर्चनानसाः, आतिथाः (त्रयः प्रवराः)	आत्रेयाः, आर्चनानसाः, धानञ्जयाः (त्रयः प्रवराः)	अत्रयः, सुमङ्गलाः, श्यावाश्वाः (त्रयः प्रवराः)

अत्रिवंशा निर्णीताः ।

—०—

अथ कश्यपाः (त्रयो गोत्रगणाः)

१. निध्रुवाः	२. रेभाः	३. शाण्डिलाः
काश्यपाः, आवत्साराः, नैध्रुवाः (त्रयः प्रवराः)	काश्यपाः, आवत्साराः, रैभ्याः (त्रयः प्रवराः)	काश्यपाः, आवत्साराः, शाण्डिल्याः (त्रयः प्रवराः)

अथवा–
काश्यपाः, आवत्साराः, दैवलाः (त्रयः प्रवराः)
अथवा–
काश्यपाः, आवत्साराः, आसिताः (त्रयः प्रवराः)
अथवा–
शाण्डिलाः, आसिताः, दैवलाः (त्रयः प्रवराः)
अथवा–
काश्यपाः, आसिताः, दैवलाः (त्रयः प्रवराः)
अथवा––
दैवलाः, आसिताः (द्वौ प्रवरौ)

त्रयाणामेषां कश्यपानां परस्परमविवाहः ।

निर्णयसिन्धौ कश्यपानां पञ्च गोत्रगणाः–१. निध्रुवाः, २. कश्यपाः, ३. शाण्डिलाः, ४. रैभाः, ५. लौगाक्षय इति ।

कश्यपानां त्रयो गोत्रगणा निर्णीताः ।

—०—

अथ वसिष्ठाः (चत्वारो गोत्रगणाः)

१. वसिष्ठाः	२. कुण्डिनाः	३. उपमन्यवः	४. पराशराः
वासिष्ठाः (एकः प्रवरः)	वासिष्ठाः, मैत्रावरुणाः, कौण्डिन्याः (त्रयः प्रवराः)	वासिष्ठाः, ऐन्द्रप्रमदाः, आभरद्वसवः (त्रयः प्रवराः)	वासिष्ठाः, शाक्त्याः, पाराशर्याः (त्रयः प्रवराः)

एषां चतुर्णां वसिष्ठानां परस्परमविवाहः ।

निर्णयसिन्धौ 'जातूकर्ण्याः' इति पञ्चमगोत्रगणान् संगृह्य पञ्च वसिष्ठा वर्णिता । तथा चतुर्थेषु पाराशरगणेषु 'शाक्त्याः' इत्यस्य स्थाने 'शाक्याः' इत्युल्लिखितम् ।

वसिष्ठगणा निर्णीताः

—०—

अथ विश्वामित्राः (दश गोत्रगणाः)

(१) कुशिकाः	(२) रोहिताः,	(३) रौक्षकाः,	(४) कामकायनाः,	(५) धनञ्जयाः
विश्वामित्राः, देवराताः, औदलाः (त्रयः प्रवराः)	विश्वामित्राः, अष्टकाः, रौहिताः (त्रयः प्रवराः) अथवा— विश्वामित्राः, माधुच्छन्दसाः, अष्टकाः (त्रयः प्रवराः) अथवा— विश्वामित्राः, अष्टकाः (द्वौ प्रवरौ)	वैश्वामित्राः, रौक्षकाः, रैवणाः (त्रयः प्रवराः) अथवा— वैश्वामित्राः, गाथिनाः, रैवणाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, दैवश्रवसाः, दैवतरसाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, माधुच्छन्दसाः, धानञ्जयाः, (त्रयः प्रवराः) अथवा— वैश्वामित्राः, माधुच्छन्दसाः, अघमर्षणाः, (त्रयः प्रवराः)

(६) कताः	(७) अजाः	(८) अघमर्षणाः	(९) पूरणाः	(१०) इन्द्रकौशिकाः
वैश्वामित्राः, कात्याः, आत्किलाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, माधुच्छन्दसाः, आजाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, आघमर्षणाः, कौशिकाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, पौरणाः (द्वौ प्रवरौ)	वैश्वामित्राः, ऐन्द्रकौशिकाः, (द्वौ प्रवरौ)

एषां दशानां विश्वामित्राणां परस्परमविवाहः ।

क्वचित् त्वन्येऽपीमे विश्वामित्रा उक्ताः—

(१) अजाः	(२) कुशिकाः	(३) हर्यश्वाः	(४) वेणवः	(५) शालङ्कायनः	(६) रौहिणाः
वैश्वामित्राः, आश्मरथ्याः, वान्धुलाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, आश्मरथ्याः, वान्धुलाः (त्रयः प्रवराः)	विश्वामित्राः, गाथिनाः, रैणवाः (त्रयः प्रवराः)	विश्वामित्राः, गाथिनाः, वैणवाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, शालङ्कायानाः, कौशिकाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, माधुच्छन्दसाः, रौहिणाः (त्रयः प्रवराः)

(७) कथकाः	(८) साहुलाः	(९) हिरण्यरेतसः	(१०) सुवर्णरेतसः	(११) कपोतरेतसः	(१२) घृतकौशिकाः
वैश्वामित्राः, काथकाः, क्राथकाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, साहुलाः, माहुलाः (त्रयः प्रवराः)	वैश्वामित्राः, हैरण्यरेतसाः, (द्वौ प्रवरौ)	वैश्वामित्राः, सौवर्णरेतसाः, (द्वौ प्रवरौ)	वैश्वामित्राः, कापोतरेतसाः, (द्वौ प्रवरौ)	वैश्वामित्राः, घृतकौशिकाः (द्वौ प्रवरौ)

निर्णयसिन्धौ विश्वामित्राणां दशगणेषु द्वितीयगणे 'रोहिताः' इत्यस्य स्थाने 'लोहिताः' तथा चतुर्थगणे 'कामकायनाः' इत्यस्य स्थाने च 'कामायनाः' इत्युल्लिखितं विद्यते ।

विश्वामित्रगणा निर्णीताः ।

—०—

अथागस्तयः (चत्वारो गोत्रगणाः)

१. इध्मवाहाः — आगस्त्याः, दार्ढच्युताः, ऐध्मवाहाः (त्रयः प्रवराः)

२. साम्भवाहाः — आगस्त्याः, दार्ढच्युताः, साम्भवाहाः (त्रयः प्रवराः)

३. सोमवाहाः — आगस्त्याः, दार्ढच्युताः, सौमवाहाः (त्रयः प्रवराः)

४. यज्ञवाहाः — आगस्त्याः, दार्ढच्युताः, याज्ञवाहाः (त्रयः प्रवराः)

अथवा—
आगस्त्याः
(एकः प्रवरः)

चतुर्णामिषामगस्तीनां परस्परमविवाहः ।

कात्यायनसूत्रे--

१—पुलस्त्यपुलहक्रतवः — आगस्त्याः, माहेन्द्राः, मायोभुवाः (त्रयः प्रवराः)

२—पौर्णमासाः — आगस्त्याः, पौर्णमासाः, पारणाः (त्रयः प्रवराः)

३—दर्भवाहाः — आगस्त्याः, दार्ढच्युताः, दार्भवाहाः (त्रयः प्रवराः)

४—शुकहंसाः — आगस्त्याः, हैमचर्वयः, हैमोदकाः (त्रयः प्रवराः)

५—पाणिकाः — आगस्त्याः, वैनायकाः, पाणिकाः (त्रयः प्रवराः)

अगस्तिगणा निर्णीताः

—०—

तदेवं परिगणनात्—भृगवः ७, अङ्गिरसः १६, वक्ष्यमाणेषु द्व्यामुष्यायणेषु सङ्कृतीनामङ्गिरसां गणः १, अत्रयः ४, कश्यपाः ३, वसिष्ठाः ४. विश्वामित्राः १०, अगस्तयः ४, तथा संकलनया ७ + १६ + १ + ४ + ३ + ४ + १० + ४=४९ ऊनपञ्चाशद् गोत्रगणाः सन्ति ।

अथ द्व्यामुष्यायणाः

अमुष्य अपत्यानीति आमुष्यायणाः । अत्रादस्-शब्दादपत्येऽर्थे नडादिभ्यः फगिति सूत्रेण फक्प्रत्यये "आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च" वार्तिकेन षष्ठीविभक्तेरलुकि आयनेयीति फस्यायनादेशे आमुष्यायणशब्दसिद्धिर्भवति । द्वयोरामुष्यायणा इति षष्ठीतत्पुरुषाद् द्व्यामुष्यायणा दत्तकाः पुत्रा भवन्तीति । ते च यथा—

१—देवराताः — विश्वामित्राः, दैवराताः, औदलाः (त्रयः प्रवराः)

२—शौङ्गशैशिरयः — आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः, कात्याः, आत्कीलाः (पञ्च प्रवराः)

अथवा—

आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः, शौङ्गाः, शैशिराः (पञ्च प्रवराः)

अथवा—

आङ्गिरसाः, कात्याः, आत्कीलाः (त्रयः प्रवराः)

अथवा—

भारद्वाजाः, कात्याः, आत्कीलाः (त्रयः प्रवराः)

एषां विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां नोद्वाहः ।

३—कताः

विश्वामित्राः, कात्याः, आत्कीलाः (त्रयः प्रवराः)

एषामपि विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यामविवाहः ।

४—कपिलाः

आङ्गिरसाः, बार्हस्पत्याः, भारद्वाजाः, वान्दनाः, मातवचसाः (पञ्च प्रवराः)

एषामपि विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां सहाविवाहः ।

५—वामरथ्याः

आत्रेयाः, वामरथ्याः, पौत्रिकाः (त्रयः प्रवराः)

एषाम् अत्रिविश्वामित्राभ्यां सहाविवाहः ।

६—धनञ्जयाः

वैश्वामित्राः, माधुच्छन्दसाः, धानञ्जयाः (त्रयः प्रवराः)

एषामप्यत्रिविश्वामित्राभ्यां नान्वयः ।

७—जातूकर्ण्याः

वासिष्ठाः, आत्रेयाः, जातूकर्ण्याः (त्रयः प्रवराः)

एषामत्रिवसिष्ठाभ्यां सहाविवाहः ।

८—सङ्कृतयः

आङ्गिरसाः, गौरिवीताः, साङ्कृत्याः (त्रयः प्रवराः)

अथवा—

शात्तपाः, गौरिवीताः, साङ्कृत्याः (त्रयः प्रवराः)

एषां स्वगणस्थैस्तथा वसिष्ठैः काश्यपैश्च न सम्बन्धः ।

ननु केवलाङ्गिरसामिव एषां स्वगणस्थैः सह विवाहाभावात् केवलाङ्गिरोमध्ये पाठः कर्तव्य इति चेन्न, फलाभावात् ।

९—पूतिमाषाः

आङ्गिरसाः, गौरिवीताः, साङ्कृत्याः (त्रयः प्रवराः)

अथवा—

शात्तपाः, गौरिवीताः, साङ्कृत्याः (त्रयः प्रवराः)

१०—लौगाक्षयः

काश्यपाः, आवत्साराः, वासिष्ठाः (त्रयः प्रवराः)

अथवा—

वासिष्ठाः, आवत्साराः, काश्यपाः (त्रयः प्रवराः)

एषामपि सङ्कृतिवत् स्वगणस्थैस्तथा
वसिष्ठैः कश्यपैश्चाविवाहः ।

अथ दत्तकानां श्राद्धकरण-रिक्थग्रहणविषयकं विवेचनम्

अत्राद्यतनानामपि दत्तकानामुत्पादकपितुः परिगृहीतृपितुश्चोभयसगोत्रैर्नोद्वाहः, उत्पादक-परिगृहीत्रोरुभयोः सगोत्रत्वात् । उभयसगोत्रत्वेऽपि दत्तकपुत्रः परिगृहीतुरेव गोत्ररिक्थे भजते, नोत्पादकस्य । तथा च मनुराह—

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद् दत्रिमः क्वचित् ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥
(मनु० ९।१४२)

मनोरयमभिप्रायः—दत्रिमः (दत्तकः) पुत्र उत्पादकपितुर्गोत्ररिक्थे (गोत्रधने) न भजते, अर्थात् परिगृहीतुरेव स ते गृह्णाति । यतः पिण्डो गोत्ररिक्थानुगो भवति, अतो जनयितुः पिण्डश्राद्धाद्यपि कर्तुमशक्यो भवतीति । मनुवचने 'दत्रिमो जनयितुर्गोत्ररिक्थे न हरेत्' इत्यत्र 'गोत्ररिक्थे' इत्यस्येदं तात्पर्यं यद् दत्तकस्य जनयितृगोत्रत्वाद् यथा तद्धनाग्राहकत्वम्, तथैव तत्सगोत्रकन्यकाया अप्यग्राहकत्वम् । अत एव मनुनोक्तम्—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥
(मनु० ३।५)

'असगोत्रा च या पितुः' इत्यत्र पितृग्रहणस्योक्तमेव प्रयोजनं स्मृतिचन्द्रिकायाः संस्कार-काण्डे देवणभट्टेनापि प्रदर्शितम् । तद् यथा—

"तथा च मनुः—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

या परिणेतुर्मातुश्च सपिण्डा न भवति, या परिणेतुः पितुश्च न सगोत्रा सा च विवाह-कर्मणि प्रशस्तेत्यर्थः ।

ननु च माता दानसमकालमेव पितृसापिण्ड्यं तद्गोत्रं च हित्वा पतिसापिण्ड्यं तद्गोत्रं च प्रतिपद्यते, तत् कथम् 'असपिण्डा च या मातुः' इति । तदुक्तम्—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । इति ।

पतिसपिण्डैरेव पत्न्यास्सापिण्ड्यम्, न स्वपित्रादिभिरित्यभिप्रायः । सत्यम् । नास्ति मातु-स्स्वपित्रादिभिस्सह सापिड्यं यदि तस्यास्त्यागपूर्वकं विवाहस्स्यात् । त्यागे हि स्वत्वनिवृत्तिवत् सापिड्यसगोत्रत्वयोरपि निवृत्तिः । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । इति ।

अत एव दत्तपुत्रादेस्त्यागेनैव पितृगोत्रादिनिवृत्तिस्सिद्धा । अन्यथा 'असगोत्रा च या पितुः' इत्यत्र पतिग्रहणमनर्थकं स्यात् । उक्तं च गोत्रादिनिवृत्तिर्मनुना—गोत्ररिक्थे जनयितुः·····।' एवं च पुत्रिकाया विवाहो नैव प्रदानपूर्वक इति न तत्र सापिण्ड्यसगोत्रत्वयोर्निवृत्तिः ।" इति ।

अनेनैवाशयेन अनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते तृतीयस्तवकेऽप्युक्तम्—

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोस्तथा ॥
असम्प्रज्ञातबन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।
पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नेष्यते ॥ इति ।

तथा च आपस्ताम्बधर्मसूत्रे सगोत्रविवाहनिषेधप्रकरणे द्वादशपुत्रविवेचने "पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥२॥" इति सूत्रस्योपरि उज्ज्वलायां व्याख्यायां हरदत्तेन––दत्तः पूर्वमेवोक्तः, इत्युक्तम् । तत्र पैठीनसिः "अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेण द्व्यार्षेयेण जातास्ते असङ्गतकुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति" इति पैठीनसेरुक्तिरपि जनयितृपरिगृहीतृगोत्रद्वय-विवाहनिषेधे प्रमाणमस्ति ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकर्मणि पं० श्रीरामगोविन्दशुक्लमहोदयैरपेक्षितः समुपयुक्तपरामर्शो दत्तः । तथा प्रकाशनकर्मणि श्रीमद्भिः परमेश्वरपाण्डेयैः श्रीमनुदेवभट्टाचार्यैश्च प्रकाशनानुरूपता-प्रदाने महान् सहयोगो दत्तः । अथ च प्रकाशनाधिकारि—डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिभिः पत्रिकायां त्वरितप्रकाशनेन जनदृष्टिगोचरीकृतोऽयं ग्रन्थः । अतः सहयोगिनः सर्वे धन्यवादार्हा इति शम् ।

काश्याम्
नागपञ्चमी
वै० सं० २०३३
(३१–७–७६)

उमाशङ्करत्रिपाठी
अनुसन्धानसहायकः,
अनुसन्धानसंस्थानम्,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

विषयानुक्रमणिका

● ●●

अथ गोत्रप्रवरभास्करः

(गोत्रप्रवरनिर्णयः)

म० म० श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितः

पं० श्रीयुत उमाशङ्करत्रिपाठी, व्याकरण-धर्मशास्त्राचार्यः विद्यावारिधिः,

अनुसन्धानसहायकः, अनुसन्धानसंस्थाने ।

सप्तर्षयोऽग[1]स्त्याष्टमास्तदपत्यं च गोत्रम् । प्रव्रियन्ते होत्रध्वर्युभ्यामुत्कीर्यन्त इति प्रवराः । समानप्रवरां समानगोत्रां च नोद्वहेत् ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वार्यते ॥ इति परिभाषा ।

यामधिकृत्य प्रवरा आम्नातास्ता[2]दृशा गणा ऊनपञ्चाशत् । तथाहि—

भृगूणां[3] सप्त अन्तर्गणाः । तत्र त्रयो जामदग्न्याः । वत्सा विदा आर्ष्टिषेणाश्चेति । तत्र वत्सानां पञ्च प्रवरा इति । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति । त्रयो वा, भार्गवौर्वजामदग्न्येति ।

विदानां पञ्च प्रवराः । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वविदेति[4] । त्रयो वा, भार्गवौर्वजामदग्न्येति ।

आर्ष्टिषेणानां पञ्च प्रवराः । भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । त्रयो वा, भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति ।

एषां त्रयाणां परस्परमविवाहः ।

[5][आश्वलायनश्रौतसूत्रे भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति पञ्च प्रवराः । जामदग्न्या आम्नातास्तैरपि गोत्रैक्यात् प्रवरैक्याच्च न विवाहः]

आर्ष्टिषेणानां केवलभा[6]र्गवेति स्मृत्यर्थसारादिमतेऽपि विदवत्साभ्यां सह प्रवरसाम्यादविवाह इति फलं तुल्यमेव । एते पञ्चावर्त्तिनः । ग्रन्थान्तरे, ये त्वजामदग्न्या वत्सास्तेषां त्र्यार्षेया एव । भार्गवच्यावनाप्नवानेति । [7]वत्सानां त्र्यार्षेयाः प्रवराः । भार्गवच्यावनाप्नवानेति ।

---

१. अगस्त्याष्टमम् इति घ. पुस्तके ।
२. तादृशगणाः इति ख. ग. पुस्तकयोः ।
३. सप्ताह गणाः इति ख. पुस्तके ।
४. विदेति स्थाने जामदग्न्येति क. ख. पुस्तकयोः ।
५. अयमधिकः पाठः ख. पुस्तके ।
६. भार्गवेति स्थाने भार्गवच्यावनेति पाठः ख. पुस्तके ।
७. अवत्सानाम् इति पाठः ख. पुस्तके ।

वत्सपुरोधसयोः पञ्चार्षेयाः। भार्गवच्यावनाप्नवानवात्सपौरोधसेति। वैजव[1]निमथितयोः पञ्चार्षेयाः। भार्गवच्यावनाप्नवानवैजवनै[2]मथितेति। एतेषां परस्परं जामदग्न्यैश्च न विवाहः, प्रवरसाम्यात्।

चत्वारश्शुद्धभृगवः। यस्का मित्रयवो वैन्याः शुनकाश्चेति।

यस्कानां त्रयः प्रवराः। भार्गववैतहव्यसावेदसेति।

मित्रयूनां त्रयः प्रवराः। भार्गवदै[3]वोदासिवाध्र्यश्वेति। एको वा। वाध्र्यश्वेति।

वैन्यानां त्रयः। भार्गववैन्यपार्थेति।

शुनकानामेकः। शौनकेति, गार्त्समदेति वा। द्वौ वा। भृगुगृत्समदेति। त्रयो वा। [4]भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति। भार्गवशौनकगार्त्समदेति वा। एषां चतुर्णां परस्परं [5]विवाहोऽस्ति, पूर्वोक्तैस्त्रिभिश्च [6]वक्ष्यमाणैश्च।

क्वचित्तु अधिकं गणद्वयमुक्तम्।

वेदविश्वज्योतिषां त्र्यार्षेयाः प्रवराः। भार्गववैदवैश्वज्योतिषेति।

शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति।

भृगोः सप्त वंशा निर्णीताः।

आङ्गिरसां तु षोडश।

तत्र गौतमाङ्गिरसां सप्त। १—आयास्याः, २—शरद्वन्तः, ३—कौमण्डाः, ४—[7]दीर्घतमसः, ५—कारेणुपालयः, ६—वामदेवाः, ७—औशनसश्चेति।

तत्र आयास्यानां त्रयः प्रवराः। आङ्गिरसायास्यगौतमेति।

शरद्वतां त्रयः। आङ्गिरसगौतमशारद्वतेति।

कौमण्डानां पञ्च प्रवराः। आङ्गिरसौ[8]तथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति।

दीर्घतमसां पञ्च। आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदीर्घतमसेति। त्रयो वा, आङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति।

कारेणुपालानां त्रयः। अङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति।

वामदेवानां त्रयः। आङ्गिरसगौतमवामदेवेति। आङ्गिरसवामदेव्यवार्हदुक्थ्येति वा।

औशनसानां त्रयः। आङ्गिरसौशनसगौतमेति। एते बौधायनोक्ताः सप्त गौतमाः। सूत्रान्तरेष्वन्येऽपि सप्तोक्ताः। तथा हि—

आपस्तम्बसूत्रे औचथ्यगौतमास्तेषां त्रयः। आङ्गिरसौचथ्यगौतमेति।

औशनसानां त्रयः। आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति।

लौगाक्षिसूत्रे आयास्यौशिजगौतमास्तेषां पञ्च आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति।

---

१. निमिथिलयोः इति क. पुस्तके।
२. नैमिथिकेति इति क. पुस्तके।
३. दैवोदासव्याघ्रश्चेति ख. पुस्तके।
४. भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति, अयमधिकः पाठः केवलं ग. घ. पुस्तकयोः।
५. विवाहो नास्ति इति ख. पुस्तके।
६. वक्ष्यमाणैश्च–अयमंशो नास्ति ग. पुस्तके।
७. दीर्घतपसः–इति क. पुस्तके।
८. औतथ्यस्थाने औचथ्य इति ग. पुस्तके।

आश्वलायनसूत्रे[1] रहूगणानां त्रयः । आङ्गिरसराहूगण्यगौतमेति ।

सोमराजकीनां त्रयः । आङ्गिरससोमराज्यगौतमेति ।

बृहदुक्थ्यानां त्रयः । आङ्गिरसबार्हदुक्थ्यगौतमेति ।

कक्षीवतां पञ्च । आङ्गिरसौ[2]चथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति ।

गौतमानां सर्वेषां परस्परमविवाहः गोत्रैक्यात्, प्रायेण प्रवरैक्याच्च ।

भरद्वाजाङ्गिरसश्चत्वारः । भरद्वाजा रौक्षायणा गर्गाः कपय इति । तत्र **भरद्वाजानां** त्रयः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति ।

रौक्षायणानां पञ्च प्रवराः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवा[3]न्दनमातवचसेति । त्रयो वा । आङ्गिरसवा[4]न्दनमातवचसेति ।

गर्गाणां पञ्च । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति । त्रयो वा । भारद्वाजसैन्य-गार्ग्येति । आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति वा । आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति वा ।

कपीनां त्रयः प्रवराः । आङ्गिरस-आमहीयव-औरुक्षयसेति । आङ्गिरसबार्हस्पत्य-भारद्वाजेति वा । आङ्गिरसबार्हस्पत्य[5]कापयेति वा ।

एषां चतुर्णां भारद्वाजानां गोत्रैक्यात् प्रायेण प्रवरैक्याच्च नान्वयः ।

केचित्तु आमहीयवौरुक्षयसप्रवरस्य कपेर्विष्णुवृद्धादिवत् केवलाङ्गिरसत्वं स्वीकृत्य भरद्वाजैः सहान्वयमिच्छन्ति । तन्नादर्तव्यम् । गोत्रप्रवरमञ्जरीप्रयोगपारिजातस्मृत्यर्थ-सारादिबहुग्रन्थविरोधात् ।

केवलाङ्गिरसस्तु पञ्च । विष्णुवृद्धाः कण्वा हरिता रथीतरा मुद्गलाश्चेति ।

विष्णुवृद्धानां त्रयः प्रवराः । आङ्गिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेति ।

कण्वानां त्रयः । आङ्गिरस-आजमीढ-काण्वेति । आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा ।

हरितानां त्रयः । आङ्गिरस-आम्बरीष-यौवनाश्वेति । मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति वा ।

रथीतराणां त्रयः । आङ्गिरसवैरूपराथीतरेति । आङ्गिरसवै[6]रूपपार्षदश्वेति वा ।

मुद्गलानां त्रयः । आङ्गिरसभा[7]र्म्यश्वमौद्गल्येति । तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति वा ।

विष्णुवृद्धादीनां पञ्चानामपि केवलाङ्गिरसां स्वस्वगणं हित्वा[8] अन्यैः सह विवाहोऽस्ति । क्वचित्तु[9] अन्येऽपि केवलाङ्गिरसः पठ्यन्ते ।

---

१. राहु इति ख. ग. पुस्तकयोः ।

२. औचथ्यस्थाने औतथ्य इति ख. पुस्तके ।

३. वान्दनमातृवचसेति क. पुस्तके । वादनमातवचसेति ग. पुस्तके । वादन्तमातवसेति ख. पुस्तके ।

४. अत्र तृतीय (३.) टिप्पणीवत् ।

५. कापिभुवेति ख. पुस्तके ।

६. वैरूप-स्थाने वैरूप्य इति ख. पुस्तके ।

७. भार्म्याश्वमौद्गलेति ख. पुस्तके ।

८. भित्त्वा इति क. पुस्तके ।

९. कैश्चित्तु इति ख. पुस्तके ।

तथा[1] कुत्सानां त्रयः। आङ्गिरसगान्धातृकौत्सेति। एषां हरितैरविवाहः, हरित-कुत्सपिङ्गशङ्खदर्भगैमगवानामित्याश्वलायनेन सर्वप्रवरसाम्योक्तेः।

पृषदश्वानां त्रयः। आङ्गिरसपार्षदश्ववैरूपेति। अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा। एषां रथीतरैरविवाहः, प्रवरद्वयसाम्यात्।

इत्थमङ्गिरसां षोडशगणा निर्णीताः।

अथात्रिगणः। अत्रेश्चत्वारो भेदाः। [2]आद्यास्त्रयो गविष्ठिरा वाद्भूतका मुद्गलाश्चेति। तत्राद्यात्रीणां[3] त्रयः प्रवराः। आत्रेयार्[4]र्चनानसश्यावाश्वेति। गविष्ठिराणां त्रयः। आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति। आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति[5] वा। वाद्भूतकानां त्रयः। आत्रेयार्चनानसवाद्भूतकेति। **मुद्गलानां** त्रयः। आत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति[6]।

एषां चतुर्णां परस्परमविवाहः।

क्वचित्तु अतिथीनां त्रयः। आत्रेयार्चनानसातिथेति[7]। धनञ्जयानां त्रयः। आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति। सुमङ्गलानां त्रयः। अत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति।

अत्रिवंशा निर्णीताः।

कश्यपानां त्रयो भेदाः। निध्रुवरेभशण्डिलेति। निध्रुवाणां त्रयः। काश्यपावत्सार-नैध्रुवेति। रेभाणां त्रयः। काश्यपावत्साररैभ्येति।

शण्डिलानां त्रयः। काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति। काश्यपावत्सारदैवलेति वा। काश्यपा-वत्सार-आसितेति वा। शाण्डिलासितदैवलेति वा। काश्यपासितदैवलेति वा। द्वौ वा, दैवला-सितेति।

एषां त्रयाणां कश्यपानां परस्परं नोद्वाहः।

वसिष्ठानां चत्वारो भेदाः। वसिष्ठाः कुण्डिना उपमन्यवः पराशरा इति।

वसिष्ठानामेकः प्रवरः। वासिष्ठेति। **कुण्डिनानां** त्रयः। वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति। **उपमन्यूनां** त्रयः। वासिष्ठेन्द्रप्रमदा[8]भरद्वस्विति। **पराशराणां** त्रयः। वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति।

एषां चतुर्णां वसिष्ठानां परस्परमविवाहः।

अथ **विश्वामित्राः**। ते दश। १—कुशिकाः, २—रोहिताः, ३—रौक्षकाः[9], ४—कामकायनाः[10], ५—धनञ्जयाः, ६—कताः, ७—अजाः, ८—अघमर्षणाः, ९—पूरणाः[11], १०—इन्द्रकौशिकाश्चेति।

---

१. तथा—इति तु नास्ति ख. पुस्तके।
२. आद्यास्त्रयः इति ख. पुस्तके।
३. तत्रात्रीणाम् इति ग. पुस्तके, तत्र आद्यानां त्रयाणाम् इति ख. पुस्तके।
४. आर्चनस इति ग. पुस्तके।
५. पौर्वतिथ्येति ख. पुस्तके।
६. आत्रेयार्चनानसमौद्गलेति वा पाठोऽयमधिकः ख. पुस्तके।
७. आतिथ्येति ख. पुस्तके।
८. आभरद्वस्विति स्थाने औपमन्येति ख. ग. पुस्तकयोः।
९. रौक्षायणाः इति ख. पुस्तके।
१०. कामलायनाः इति क. पुस्तके।
११. पूरण्याः इति क. पुस्तके।

तत्र कुशिकानां त्रयः । विश्वामित्रदेवरातौदलेति । रोहितानां त्रयः । विश्वामित्राष्टक-रौहितेति । विश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा । द्वौ वा । विश्वामित्राष्टकेति । रौक्षकाणां त्रयः । वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति । वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति वा । कामकायनानां त्रयः । वैश्वामित्रदैव-श्रवसदैवतरसेति । धनञ्जयानां त्रयः । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । वैश्वामित्रमाधु-च्छन्दसाघमर्षणेति वा । कतानां त्रयः । वैश्वामित्रकात्यात्किलेति[1] । अजानां त्रयः । वैश्वामित्र-माधुच्छन्दसाजेति । अघमर्षणानां त्रयः । वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां द्वौ । वैश्वा-मित्रपौरणेति । इन्द्रकौशिकानां द्वौ । वैश्वामित्रैन्द्रकौशिकेति ।

एषां दशानां परस्परमविवाहः ।

[2]क्वचित्त्वन्येऽप्युक्ताः ।

अजानां कुशिकानां च त्रयः । वैश्वामित्राश्म[3] रथ्यवान्धुलेति ।

हर्यश्वादीनां त्रयः । विश्वामित्रगाथिनरैणवेति[4] । वेणूनां त्रयः । विश्वामित्रगाथिन-वैणवेति । शालङ्कायनानां त्रयः । वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । रौहिणानां त्रयः । वैश्वा-मित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति । कथकानां त्रयः । वैश्वामित्रकाथककाथकेति ।

[5]साहुलानां त्रयः । वैश्वामित्रसाहुल[6]साहुलेति ।

हिरण्यरेतसां द्वौ । वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति ।[7]

सुवर्णरेतसां द्वौ । वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति ।

कपोतरेतसां द्वौ । वैश्वामित्रकापोतरेतसेति ।

[8]घृतकौशिकानां द्वौ । वैश्वामित्रघृतकौशिकेति ।

[9]अगस्तयश्चत्वारः । इध्मवाहाः, साम्भवाहाः, सोमवाहाः, यज्ञवाहा इति ।

इध्मवाहानां त्रयः । आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति । एको वा । आगस्त्येति । साम्भवाहानां त्रयः । आगस्त्यदार्ढच्युतसाम्भवाहेति । सोमवाहानां त्रयः । आगस्त्यदार्ढच्युतसौमवाहेति । यज्ञवाहानां त्रयः । आगस्त्यदार्ढच्युतयाज्ञवाहेति । एषां चतुर्णां परस्परमविवाहः ।

कात्यायनसूत्रे तु पुलस्त्यपुलहक्रतूनां त्रयः । आगस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति । पौर्णमासा-दीनां त्रयः । आगस्त्यपौर्णमासपारणेति । दर्भवाहानां त्रयः । आगस्त्यदार्ढच्युतदार्भवाहेति ।

---

१. आत्मात्कीलेति ख पुस्तके, उत्कीलेति ग. पुस्तके ।
२. केचित्तु क. पुस्तके ।
३. आश्वरथ्य ख. पुस्तके, अश्मरथ ग. पुस्तके ।
४. रैवणेति ख. ग. पुस्तकयोः ।
५. मुद्गलानाम् ख. पुस्तके, बाहुलानाम् क. पुस्तके ।
६. मौद्गलेति ख. पुस्तके ।
७. हिरण्यरेतसेति क. ख. पुस्तकयोः, विश्वामित्रहिरण्यरेतसेति ग. पुस्तके ।
८. घृतकौशिकायनानाम् क. पुस्तके ।
९. अगस्त्याः ख. ग. पुस्तकयोः ।

शुकहंसादीनां त्रयः । आगस्त्यहैम[1]चर्विहैमोदकेति । पाणिकादीनां त्रयः । आगस्त्यवैनायकपाणिकेति ।

तदेवं भृगवः सप्त । अङ्गिरसः षोडश । द्वामुष्यायणेषु वक्ष्यमाणाः सङ्कृतयोऽप्यङ्गिरसः, त एके । अत्रयश्चत्वारः । कश्यपास्त्रयः । वसिष्ठाश्चत्वारः । विश्वामित्रा दश । अगस्तयश्चत्वारः ।

इत्थमेकोनपञ्चाशद् गणा निर्णीताः ।

अथ द्व्यामुष्यायणाः ।

देवरातानां त्रयः प्रवराः । वैश्वामित्रदैवरातौदलेति । एषां विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नान्वयः । [2]परस्परं चैवम् । [3]शौङ्गशैशिरीणां पञ्च । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेति । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरेति वा । त्रयो वा । आङ्गिरसकात्यात्कीलेति । भारद्वाजकात्यात्कीलेति वा । एषां विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां न सम्बन्धः ।

कतानां त्रयः । विश्वामित्रकात्यात्कीलेति । एषामपि विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां नान्वयः ।

[4]कपिलानां पञ्च । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनभातवचसेति । एषामपि विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां नान्वयः ।

वामरथ्यानां त्रयः । आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । एषामत्रिविश्वामित्राभ्यां नान्वयः ।

धनञ्जयानां त्रयः । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । एषामप्यत्रिविश्वामित्राभ्यां नान्वयः ।

जातूकर्ण्यानां त्रयः । वासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति । एषामत्रिवसिष्ठाभ्यां नान्वयः ।

सङ्कृतीनां त्रयः । आङ्गिरसगौ[5]रिवीतसाङ्कृत्येति । [6]शात्तपगौरिवीतसाङ्कृत्येति वा ।

एषां स्वगणस्थैस्तथा वसिष्ठैः कश्यपैश्च न सम्बन्धः । एषां केवलाङ्गिरोमध्यपाठस्य फलं चिन्त्यम् ।

पूतिमाषाणां सर्वं सङ्कृतिवत् ।

लौगाक्षीणां त्रयः । काश्यपावत्सारवासिष्ठेति । वासिष्ठावत्सारकाश्यपेति वा ।

विशेषः—

इदं त्ववधेयम् । इदानीन्तनानामपि दत्तकानां द्वयोरपि पित्रोः सगोत्रैरविवाहः । गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्‌त्रिमः सुतः—इति मनुवचनाद् दत्तस्योत्पादकगोत्रसम्बन्धाभावेऽपि पितृसगोत्रत्वप्रयुक्तप्रतिषेधात् । असगोत्रा च या पितुरित्यत्र पितृग्रहणस्य ह्येतदेव प्रयोजनं स्मृतिचन्द्रिकादौ स्थितम् । नन्वेवं दत्तस्य पुत्रपौत्रादीनां गोत्र[7]द्वयविवाहनिषेधो न[8] लभ्येतेति चेन्न ।

१. हैमचार्व ख. पुस्तके ।
२. परस्परम् इत्यस्य स्थाने पनस्यानाम् क. ख. पुस्तकयोः, पनसानाम् ग. पुस्तके ।
३. शौङ्गशैशिराणाम् क. ख. पुस्तकयोः ।
४. कपीनाम् ग. पुस्तके ।
५. गौरिवीति ग. पुस्तके, गौरवीत ख. पुस्तके ।
६. शात्तपस्थाने शाक्तय ग. पुस्तके, शातप ख. पुस्तके ।
७. गोत्रद्वये ग. पुस्तके ।
८. न लभ्यत इति ग. पुस्तके ।

तत्रापि पारिजातोदाहृतवच[1]नान्तरात् [2]तल्लाभात् । अत एव दत्तस्य देवरातस्य द्व्यामुष्यायणेषु गणनं संगच्छते ।

गोत्रप्रवरमञ्जरीकारोऽप्याह—एवं पुत्रिकापुत्रदत्तक्रीतपुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयोरविवाह इति । न चैवं "गोत्ररिक्थे" इति मनुवचनस्य निर्विषयत्वं शङ्क्यम्, आर्षेयवरणाभिवादनादिषु श्राद्धदेवतात्वे च जनकगोत्रनिवृत्त्यर्थत्वात् तस्येति दिक् ।

आपस्तम्बधर्म[3] (सूत्र) व्याख्यायामुज्वलायां हरदत्तकृतायां पैठीनसिः—अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेयेण जातास्तेऽसंहताः कुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति ।

इति द्व्यामुष्यायणवर्गः ।

[4]भट्टोजिभट्टरचितो गोत्रप्रवरनिर्णयः ।
गृणगृह्यैर्बुधैः सोऽयमादरेण [5]विभाव्यताम् ॥
गोत्रप्रवरस[6]न्देहतमःप्रावृतचेतसाम् ।
मोदं तनोतु विदुषां गोत्रप्रवरभास्करः ॥

॥ शुभमस्तु ॥ ग्रन्थ संख्या १३० ॥ संवत् १७१५ समय भादौ सुदि ८ ।

—०—

१. वचनान्तरलाभात् ग० पुस्तके ।
२. विधानपारिजाते—
द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोस्तथा ॥
असम्प्रज्ञातबन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।
पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नेष्यते ॥ इत्युक्तेः ।
३. धर्मसूत्रव्याख्यायाम् ख. पुस्तके ।
४. भट्टोजिदीक्षितकृतो ख. पुस्तके ।
५. च गृह्यताम् ख. पुस्तके ।
६. सन्देहे ख. पुस्तके ।

पञ्जीकरणसंख्या—६६८१।५७

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका ।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति ।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति ।

४. अस्यां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां स्वोपज्ञविचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते ।

५. प्रकाशितनिबन्धस्य प्रतिमुद्रणानां पञ्चविंशतिः, पत्रिकायाश्च सोऽङ्को दीयते, यस्मिंस्तदीयो निबन्धः प्रकाशितो भवति ।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्ग्लग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते । तदर्थं ग्रन्थकृद्भिर्ग्रन्थस्य द्वे प्रतिकृती प्रेषयितव्ये ।

७. 'कुलसचिव, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी-२२१००२ (उ०प्र०) इति सङ्केतेन ('बैंकड्राफ्ट' अथवा 'पोस्टल आर्डर' इत्येतेनैव) मूल्यं प्रेषणीयम् ।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "सम्पादक, सारस्वती सुषमा, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी–२२१००२ (उ० प्र०) इति सङ्केतेन विधेयः ।

प्रकाशकः–सञ्चालकः, अनुसन्धानसंस्थानम्, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
वाराणसी-२२१००२ (उ० प्र०)
मुद्रकः–तारा प्रिंटिंगवर्क्स, कमच्छा, वाराणसी ।

सुसंग्राह्याः केचन वेद-वेदाङ्गग्रन्थाः

क्रमसंख्या ग्रन्थनाम	मूल्यम्
१. **शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता**—संहितेयं खलु सायणभाष्यसमलङ्कृता साम्प्रतं मुद्रितप्रायैव। ग्रन्थरत्नमिदं विविधैः पद-पाठ-टीकागतसन्दर्भसन्निवेशविशिष्टैः टिप्पण्यादिभिः, अथ च विदुषा श्रीचिन्तामणिमिश्रमहोदयेन विरचितया गवेषणाप्रधानभूमिकया विविधैः परिशिष्टैश्च समेधितमस्ति—	००
२. **अथर्ववेदे शान्तिपुष्टिकर्माणि**—श्रीमत्या डॉ० मायामालवीयया वैदिकवाङ्मयस्यानुशीलनं कृत्वा विरचितो विविधाभिरानुसन्धानिकफलश्रुतिभिः प्रतिष्ठापितश्चायं गवेषणाप्रबन्धः—	८·००
३. **बौधायनशुल्बसूत्रम्**—[बोधायनाचार्यप्रणीतम्]। मुद्रितप्रायोऽयं ग्रन्थः श्रीव्यङ्कटेश्वरदीक्षितविरचितया बोधायनशुल्बमीमांसाख्यया व्याख्यया, अथ च श्रीद्वारकानाथयज्वप्रणीतया बौधायनशुल्बसूत्रव्याख्यानाख्यया टीकया प्रभूतैः संवादात्मकैः रेखाचित्रैश्च सनाथीकृतः—	
४. **बृहत्संहिता**—[भागद्वयात्मिका] श्रीवराहमिहिराचार्यप्रणीता। ग्रन्थोऽयं श्रीभट्टोत्पलविवृतिविभूषितः, अथ च विमर्शात्मकेनोपोद्घातेन समुल्लसितः।	प्रथमभागस्य मूल्यम्–१८·०० द्वितीयभागस्य मूल्यम्–२०·००
५. **स्कन्दशारीरकम्**—सामुद्रिकशास्त्रमधिकृत्य केनाप्यज्ञातनाम्ना विदुषा प्रणीतोऽयं ग्रन्थोऽज्ञातनाम्न्या टीकया पुरस्कृतोऽस्ति, अस्मिन् हि खलु ग्रन्थे शरीरस्थरेखापरीक्षणद्वारा सुकृतदुष्कृतयोरिष्टप्राप्तिसाधनयोर्भृशं विवेचनम् उपलभ्यते। पुस्तकमिदं गवेषणाप्रधानैः भूमिका-टिप्पणादिविविधपरिशिष्टैर्नूनं स्वीयं महत्त्वं भजते—	१५·००
६. **अर्वाचीनं ज्योतिर्विज्ञानम्**—ग्रन्थोऽयं विदुषा श्रीरमानाथसहायमहोदयेन विनिर्मितः खल्वाधुनिकगवेषणापद्धत्या प्राच्यभारतीयगणितशास्त्राधुनिकभौतिकशास्त्रयोरत्र तुलाबोधकं परीक्षणं कृतम्—	१२·००
७. **परिभाषेन्दुशेखरः**—[हैमवतीसंवलितः] वैयाकरणमूर्धन्यपण्डितश्रीयागेश्वरशास्त्रिकृतया 'हैमवती' व्याख्यया समुद्भासितः। ग्रन्थरत्नमिदं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयनव्यव्याकरणविभागीयैः 'उपाचार्य'(रीडर)-पदमलङ्कुर्वद्भिः श्रीकालिकाप्रसादशुक्लमहोदयैः विविधपाठभेद-टिप्पणी-परिभाषापाठानुक्रमणी-वर्णानुक्रमसूची-परिभाषाव्याख्यातृकृत-परिभाषापाठभेदप्रभृतिभिरुपादेयगवेषणामूलकभूमिकादिभिरुपस्कृतः—	४९·००

प्रकाशकः—निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी–२२१००२
मुद्रकः—मुद्रणालय-व्यवस्थापकः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी–२२१००२